

Tuleviku-uuringutest, tulevikuseirest ja stsenaariumidest: arusaamu ja dilemmasid.

Erik Terk, Tallinna Ülikool

Mõistetest

Tuleviku-uuringud: *futures studies*. Pane tähele: mitmus. Harvemini *future(s) research*. Varem: futuroloogia.

Tulevikuseire (natuke ebaõnnestunud termin, jätab liiga passiivse mulje, justkui käiks jutt monitooringust): *foresight*. Sisuliselt kattuvus vähemalt 80%.

Tuleviku-uuringutel rõhk natuke rohkem sisul, nimetust kasutavad rohkem akadeemilise seltskonna inimesed. Tulevikuseirel natuke rohkem asja korralduslikel poolel, protseduuril. Keda ja kuidas kaasata, kuidas viia tulevikuga tegelemisel kokku näit riiklike institutsioonide esindajad, mitmesuguste sotsiaalsete gruppide esindajad ja teadlased.

Võimalik tuleviku-uuringute **definiitsioon**: Selle uurimine, kuidas luuakse või kuidas luua kujutlusi võimalike, tõenäoliste ja soovitatavate tulevikuvariantide või tulevikumudelite (uhkelt öeldes: tulevikumaailmade) kohta ning kuidas nende variantidega töötada. Neid arendada, sünteesida jne. Ka selle taga olevate maailmavaadete, müütide jms uurimine. Sotsiaalteadus.

Tulevikuseire: Rõhk mitte niivõrd sellel, kuidas eelnimetatud kujunevad vaid kuidas neid kujundada. Sellealane sotsiaalne ja institutsionaalne praktika. Ideelt võiks tulevikuseire põhineda tuleviku-uuringutel, reaalsuses seda raske tuvastada, sest paljud tuleviku-uurijad tegelevad ka ise asja praktilise poolega ja vastupidi.

Eesmärgipüstitus ideaalis:

Tsiteerides *Aurelio Pecceid*:

... olukorra saavutamise, kus inimkond suudab paremini kontrollida oma tulevikku.

Seega: mitte ainult prognoosimine vaid tulevikuga tegelemine ja tuleviku kujundamine laiemas mõttes. Peccei: vaja oleks prognoosimise ja planeerimise tehnikate sünteesi.

Rõhk mitte ainult mingite meist sõltumatute valdkondade siseloogikal, et neis toimuvat ära tabada nagu eelistavad tihti mõelda reaalteadlased vaid ka prognoosimise ja kavandamise subjektidel ja muudel mõjutajatel kui sotsiaalsetel kooslustel. Kuidas kujundavad nad oma

arusaamu võimalikust, tõenäolisest ja soovitatavast, kuidas neid sünteesivad ja kuidas neil aidata seda paremini teha.

Natuke valdkonna ajaloost

Futuroloogia/ tuleviku-uuringud kui distsipliin oli maailma vägevate jaoks kaunis populaarne ja prestiižne 1960ndatel ja 1970ndate aastatel. Loodi riikide tasemel institute ja uurimiskeskusi, käivitati riiklike programme jne.

Alates 1970ndate lõpust ja eriti 1980ndatest aastatest riigijuhtide ja poliitikute huvi t.-u. vastu seoses neoliberaalse maailmavaate võidukäiguga vähenes. Leiti, et universaalsed normatiivsed lahendused selle kohta kuidas majandust, ühiskonda ja poliitikat arendada on juba leitud ja tuleb vaid ellu viia. Pole neid alternatiivi pakkuvaid ja asja keerulisemaks tegevaid tüüpe vaja siia segama ja sogama.

Valdkonna ajaloost

Tuleviku-uurijad, välja arvatud tehno-optimistidest tulevikuennustajad ja ettevõtete strateegiakonsultandid taandusid pigem ülikoolide kampsustesse ja keskendusid rohkem oma tegevuse metodoloogiale kallal urgitsemisele ja filosoferimisele. Poliitikud hakkasid neid võtma pigem mingite vasakpoolsete veidrikena.

Toetust leiti siiski riigist madalamatel tasanditel: regioonid, linnad, mitmesugused kohalikud aktivistid. Nendega koos tehti stsenaariume, kavandati kohalikke arenguid jm.

Teine toetus tuli ökoloogidelt, kes ei arvanud, et neoliberalne mudel on kõige tipp ja lõpp ja pidasid alternatiivide otsimist väga olulisteks.

Valdkonna ajaloost ja olevikust

21. sajandil on iseloomulik tuleviku-uurijate uuesti areenile tulemine pigem tulevikuseire lipu all. Selleks mitu põhjust:

- a) vajadus alternatiivsete visioonide ja tegevuskursside järele on uuesti tugevnenud;
- b) lisaks ökoloogiainimeste toetusele on tugevnenud ka teadusega, just tehnoloogiateadustega tegelevate institutsioonide (teadusministeeriumid jm) toetus, nende vajadus laiemate *foresight*-ide järele. *Knowledge economy*, teadus- ja tehnoloogiakesksed *foresight*-harjutused.
- b) tulevikuseire termin tundub justkui praktilisem, aitab ka distantseeruda vahepealsest liigselt postmodernistlikust retoorikast.

Holistlikkusest ja tuleviku ettenähtavusest

Tavaarusaam on, et iga teadusharu on midagi väärt siis kui tema alusel on võimalik koostada prognoose ja neist lähtudes tulevikku kujundada on vähemalt osaliselt õige, kuid mõnevõrra lihtsustatud.

(Teadus)valdkonnakesksete prognooside kasutamisvõimalused on kaunis piiratud. Näiteid: demograafid on võimelised tegema häid pikaajalisi prognoose rahvastiku muutumise kohta, kuid on karta, et need kehtivad siiski vaid teatud piirtingimuste raames. Mitte siis kui näiteks vallanduvad geopoliitilised katastroofid või lähevad liikvele kliimapaagulaste vood. Ei loe taoliste olukordade tegelemist demograafia teemaks, polevat teaduslik (kus statistika?).

Holistlikkusest ja ettenähtavusest

Pikaajalised majanduskasvu prognoosid on kehvemad, aga samuti teatud arengustaadiumite ja piirtingimuste raames kasutatavad. Kui muutub arengu kontekst, siis enam mitte. Võimsa majanduskasvu algust Hiinas ei suutnud ennustada keegi, juba kasvama hakanud majandust Hiinas oli suhteliselt kerge ennustada. Muutuva sotsiaalse ja institutsionaalse konteksti juures enam mitte. Siit vajadus erinevate stsenaariumide koostamise järele.

Teine aspekt (*Lembit Valdi paradoks*): hästiprognositavaid süsteeme (deterministlikke) on prognoosida lihtne; neid süsteeme, mille käitumist on võimalik mingis ulatuses juhtida, on väga raske prognoosida. Ehk kui meie suudame süsteemi mõjutada, kui see pole stabiilne, siis suudavad teised ka.

Tuleviku-uurijad/seirajad ja prognoosimine

Käib kõva vaidlus. Ühed tulevikuseirajad distantseerivad end üheselt prognostikatest. „Me teeme ja arutame stsenaariumeid, me ei ennusta ega prognoosi. Stsenaarium pole prognoos/ennustus.“

Teine positsioon: „Tegelikult ikka ennustate küll. Ütlete, et selle ja selle tegurite kombinatsiooni puhul võib tekkida selline ja selline areng. Kas see pole siis ennustamine?“

Häda: inglise keeles kasutatakse nüanssidelt erinevate terminite valimit: *prediction, projection, forecast (prognoses), prospective*. Eesti keeles pole taoline mõistete esitamise kultuur veel levinud.

Mis on moest väljas?

Moest väljas on klassikaline lähenemine a la keskprognoos, optimistlik prognoos, pessimistlik prognoos, keskprognoosi hajuvuspiirid ajas jms. Majandus- ja tehnikainimesed kasutavad neid jätkuvalt, aga tuleviku-uurijad väidavad, et see on liigselt lineaarne mõtlemine ja seega ebaproduktiivne. Näide: 1970ndate aastate energiakriis. Lineaarse loogika alusel polnud seda võimalik ette ennustada. „Shell“ suutis ennustada, kuna kasutas stsenaariumimeetodit.

Rusikareegel: traditsioonilist prognostikat saab kasutada kas lühikesel ajaperioodil juba vallandunud protsesside raames või siis väga lihtsate, mittekompleksete süsteemide puhul.

Trendidest

Raamatukogud on täis kirjandust erinevate toimivate, ka pikaajaliste trendide kohta. Tavaliselt eeldatakse poolautomaatselt nende jätkumist. Kas loeme kõiki neid autoreid tuleviku-uurijateks?

Pole põhjust. Tuleviku-uurija on see, kes on võimeline püstitama küsimusi sellest, mis võib juhtuda trendide muutumisel, vastuollu sattumisel, võimendumisel. Aitama inimesi opereerida olukorras, kus **trende tuleb käsitleda muutuvate suurustena** - võivad jätkuda, võivad muutuda.

Jätkuvad, muutuvad, võimenduvad, katkevad jne trendid. Tärkavad trendid, muudatuste idud jne.

Mida ja keda tuleviku-uurija ei talu?

Reeglina ei talu ta jäika normatiivsust (inimesi, kes on raudkindlad, et teavad, kuidas mingid asjad peavad ideaalis välja nägema ja nõuavad, et need just nii ellu viidaks).

... ja hüsteerilist pressingut. Ükskõik, kas see tuleb näiteks tehnokraatide või „roheliste“ poolt. Viimastesse võib ta suhtuda küll suurema sümpaatiaga, aga eemaldub neist kui nad liiga agressiivseks lähevad.

Arusaam: Võitlus puhtalt väärtusorientatsioonide või narratiivide tasandil pole piisav. Vaja on analüüsi ja sünteesi, mida ei saa produktiivselt teha ühe maailmanägemise raames.

Narratiivid ja numbrid

Vaja on narratiivid ja numbrid kokku viia. Tihti pole aga see polariseerunud võitluses võimalik.

„Mis sa ronid siia metsamajanduse arutelule oma udujutuga? Näe, mul on siin 10 lehekülge arvutusi. Kõik oma ala spetsialistide tehtud“. Versus: „Minu narratiivi sinu numbrid ei sobi. Pane nad panni alla, ma ei taha neid näha. Kuidas sa aru ei saa, et eestlane on loodusinimene, tahab kuulata kukeseent ja maailm peab olema rohelisem. Tuled siin oma 9% efektiivsusetõusuga.“

Stsenaariumide koostamise kaudu peaks olema võimalik narratiivid ja numbrid kokku viia, aga see on üliiraske.

Stsenaariumidest. Mis need on ja mis nad ei ole?

Stsenaariumid on võimalikud alternatiivsed arengurajad. Need peavad olema loogiliselt üksteisest eristuvad (tekketingimustelt) ja sisemiselt kokkusobivad.

Stsenaristika põhineb komplekssele ja holistilisele käsitlusele, aga iga stse-de paketi puhul tuleb mingid teemad ja tegurid tuua fookusesse, teised tagaplaanil.

Stsenaariumide koostamine ja kasutamine on abivahend strateegia valikuks või täpsustamiseks, „abikark“.

Stsenaariumide optimaalne arv on 3-5. Suurema arvu puhul pole inimestel võimalik neid hästi võrrelda ja paketi baasil järeldusteni jõuda.

Stsenaariumidest

„Kivikuningas versus sitalabidad“ põhimõttel ülesehitatud stsenaariumide pakett on manipulatiivne ja eaprofessionaalne (*kas teeme nii nagu mina ütlen või hukkume kõik*).

Stsenaristiline protsess on looming (nii koostajate konsultantide kui läbimängijate ja järelduste tegijate poolt). Õigeks loetavad eesmärgid võivad muutuda protsessi käigus.

On hea kui pakett on üles ehitatud selliselt, et kõikidel stsenaariumidel on oma tõsiseltvõetav loogika ning omad plussid ja miinused.

Eraldivõetav stsenaarium ise ei ole (potentsiaalne) strateegia, et valime neist kõige õigema. Hea on kui strateegilised valikud tehakse stsenaristilise analüüsi järel sünteesina või siis „olukorras A, olukorras B“ põhimõttel.

Kvalitatiivse ja kvantitatiivse komponendi vahetamine stsenaariumides võib olla erinev, aga hea on kui nad sisaldavad ka numbreid. Kui stsenaariumid baseeruvad lausa kvant-sel modelleerimisel (see siiski pigem erandjuht), siis tuleb jälgida, et narratiivid numbrite purus kaduma ei läheks.

Stsenaariumide koostamine aitab tõmmata tulevikupildi laiemaks, nagu lehviku. Praktikas ollakse liiga kinni varem tehtud pragmaatilistes otsustes.

Kellega koos teha stsenaariumeid ja kes tellib muusika

Vaid teadlaste poolt koostatud stsenaariumid ei ole parim variant. Hea on kui nad koostatakse koostöös praktiliste toimijatega (*actors*): juhid, tippametnikud, poliitikud jt. Kaks põhjendust selleks:

- a) praktikutel olemasolev *intangible* informatsioon ja tajud;
- b) Kui otsustajad on ise protsessis osalised, siis langeb ära suur osa tulemuste üleandmisega seotud probleemidest (nad saavad siis aru, kuidas mingi järelendus tekib). Nende teatud osalemine ka koostamisel on parem kui vaid osalemine stsen-de läbimängimisel.

Koostöömudel juhtide, metoodikakonsultantide ja nn protsessivedajate, teadlaste ja avalikkuse eri kihtide vahel stsenaristika käigus on ülimalt keeruline probleem paljude lahendusvariantidega.

Miks neid teha tasub?

Tulemused stsenaristilisest protsessist (või ka laiemalt tulevikuseire protsessist üldse):

- Võib juhtuda, et jõuame järeldustele õigemate strateegiate/poliitikate kohta (mitte alati)
- Suureneb osalejate tulevikutajumise võime (ka siis, kui areng ei kulge täpselt stsenaariumide radu pidi), laieneb maailmapilt
- Paraneb koostöövõime
- Paraneb informatsioonilevi

Kellele?

Oluline dilemma: kellele peaksid töötama tuleviku-uurijad-stsenaristid. Kaks äärmusvarianti:

- a) Ühiskonna arengut määravale eliidile, (praegustele) otsustajatele;

- b) Neile ühiskonnakihtidele, mis on oluliste sotsiaalsete otsuste tegemisest senini liigselt kõrvale jäetud ja/või kelle juurdelulitamine võiks anda olulist efekti tuleviku seisukohalt.
Ka juhul kui vastus kaldub a) poole peaksid stsenaaristika tulemused jõudma laiemale avalikkuseni. Meedial on osa selles.

Actors versus factors probleem

Võimalik on koostada stsenaaristika teljestik puhtalt meist sõltumatute tegurite baasil. Saame kujutluse võimalikest meist sõltumatutest maailmadest ja alles siis hakkame vaatama kuidas neis toimetada.

Produktiivsem, aga ka keerulisem on vähemalt ühel teljel eristada meie endi (kas Eesti kui terviku, abstraktsioonina) või siis Eestis tegutsevate olulisemate toimijate (*actors*) võimalikke erinevaid tegevuskursse.

Siin tekib probleem - kes tuua olulisemate toimijatenä, kellede erinevaid valikuid vaatame, analüüsil fookusesse. Näit poliitiline koalitsioon ja opositsioon, tööstusringkonnad, „rohelised“, maarahvas jne.